

*Aleksandra Puczko** <https://orcid.org/0000-0002-9929-0196>

SYTUACJA OSÓB NIEHETERONORMATYWNYCH W PRAWIE ADMINISTRACYJNYM

Streszczenie. Celem opracowania jest zanalizowanie głównych problemów związanych z sytuacją administracyjnoprawną osób nieheteronormatywnych. Jak wynika z licznych orzecznictwa, problem ten jest ciągle aktualny i ma zasadnicze znaczenie z punktu widzenia ochrony praw jednostki w prawie. Dlatego warto jest podjąć się kolejnej analizy przyczyn powiązania godności z orientacją i tożsamością seksualną, a przez to i zbadania niedoskonałości systemu prawnego, który nie zapewnia właściwej ochrony osobom nieheteronormatywnym. Celem rozważań jest ukazanie słabych punktów systemu prawa pozwalających na naruszanie godności i przez to podstawowych praw człowieka związanych z wolnością seksualną. Analiza jest przeprowadzona z perspektywy stanowienia i stosowania prawa.

Słowa kluczowe: osoba nieheteronormatywna, organy administracji publicznej, prawo administracyjne, prawna ochrona godności, akty administracyjne

THE SITUATION OF NON-HETERONORMATIVE PERSON IN ADMINISTRATIVE LAW

Abstract. The aim of this paper is to discuss the key issues related to legal situation of non-heteronormative person in administrative law. As it can be seen from the number of the judgements issued by the courts, the practical side of the problem is of significance. For this reason, it is worth to make an attempt to analyze the grounds of connection between sexual orientation and identity and dignity and by that the failure of the protection system, that it does not cover in a proper way the non-heteronormative person. The paper is dedicated to show the weak points of the legal system that lead to the breaching the dignity and by that the basic human rights, connected with sexual freedom. The analysis is conducted from the point of view of making and implementing the law.

Keywords: non-heteronormative person, legal authorities, administrative law, legal protection of dignity, administrative acts

* Uniwersytet Jagielloński, Wydział Prawa i Administracji, Katedra Prawa Administracyjnego, a.puczko@uj.edu.pl

1. WSTĘP

Człowiek i jego dobro są jednymi z centralnych punktów zainteresowania prawa administracyjnego (Zimmermann 2013). Wynika to m.in. z tego, że naczelną dla prawa administracyjnego ochrona dobra wspólnego stawia na czele godnościowy status człowieka (Duniewska 2005, 19). Słusznie wobec tego wskazuje się, że zawsze w hierarchii wartości wpływających na kształt prawa jak najwyżej powinien stać człowiek i jego dobro (Hauser, Niewiadomski, Wróbel 2017, 89), gdyż „państwo istnieje za sprawą człowieka, a nie człowiek za sprawą państwa (...). Tak więc prawo istnieje w mniejszym stopniu przez człowieka, w większym zaś dla człowieka” (Blicharz 2012, 27).

Koreluje to z przedmiotem prawa administracyjnego, którego regulacje dotyczą każdej ze sfer życia człowieka i są rozwijane wraz ze zmianami w rzeczywistości. Stąd też tak istotna z punktu widzenia regulacji prawa administracyjnego jest godność człowieka, fundamentalnie powiązana z innymi prawami i wolnościami. Zabrania ona, aby człowiek był jedynie celem działań innych podmiotów, w tym władzy publicznej i nie ma możliwości jej ograniczenia w ramach klauzul limitacyjnych. Tym samym w żadnej sytuacji interes publiczny nie może uzasadniać naruszenia godności człowieka (Garlicki 2016, 17). Władze publiczne powinny natomiast działać na rzecz ochrony godności, zarówno w ujęciu negatywnym – nie podejmując działań skutkujących naruszeniem godności, jak i pozytywnym – przez podejmowanie działań chroniących godność, jak również tworzenia warunków godnego życia, przez działania policyjne i świadczące (Duniewska 2005, 19). Jest to spójne z rozumieniem godności prezentowanym w orzecznictwie TK, zgodnie z którym jest to „prawo osobistości, obejmujące wartości życia psychicznego każdego człowieka oraz wartości, które określają podmiotową pozycję jednostki w społeczeństwie i które składają się, według powszechnej opinii, na szacunek należny każdej osobie” (wyrok TK z dnia 14 lipca 2003 r., SK 42/01, OTK-A 2003, nr 6, poz. 63). Istnieje wobec tego nakaz jej poszanowania w ramach ingerencji administracji publicznej (Duniewska 2005, 19) i godność uznawana jest za źródło szczegółowych obowiązków administracji w stosunku do człowieka (Granat 2014, 20). Powoduje to, że działania administracji publicznej obejmujące tworzenie, stosowanie i wykonywanie prawa, nie mogą wobec tego skutkować odebraniem człowiekowi godności, a uchybienie temu nakazowi jest równoznaczne z koniecznością podjęcia odpowiednich działań kontrolnych wobec organów administracji publicznej (Chmaj 2023, 68 i n.).

Chociaż pojęcie godności to „pojęcie nieostre, pochodzące ze sfery wartości” (Sadowski 2007, 26), to nawet intuicja podpowiada jego znaczenie. Zawiera się w nim przede wszystkim nakaz szanowania pluralizmu poglądów i wartości, a przez

to akceptacji zróżnicowania ludzi. Określenie własnych preferencji seksualnych, płci i tożsamości płciowej są w związku z tym integralnymi elementami godności.

Przez osoby nieheteronormatywne rozumieć należy osoby o odmiennej orientacji psychoseksualnej niż najczęściej występująca wśród ludzi heteroseksualność lub o innej tożsamości płciowej niż najczęstsze, zgodne z płcią biologiczną męskość i kobiecość (Probosz, Mulak 2016, 5). Wobec tego są to osoby o orientacji seksualnej innej niż heteroseksualna (m.in. homoseksualnej, biseksualnej), a także osoby transseksualne, co najczęściej ujmowane jest przez skrót LGBT+.

W chwili obecnej status osób nieheteronormatywnych to jeden z ważniejszych tematów debaty publicznej, co przekłada się na ocenę systemu prawa i konieczność weryfikacji przyjętych w nim rozwiązań. Na pierwszy rzut oka prawo administracyjne nie różnicuje na poziomie prawa stanowionego sytuacji jednostek z uwagi na ich preferencje seksualne czy też tożsamość płciową. Niezależnie od tego mamy obowiązek płacenia podatków, uczęszczania do szkoły, a także możemy uzyskać uprawnienie do budowy domów czy też świadczeń zdrowotnych. Tam jednak, gdzie ta różnica ma znaczenie, brak jest potrzebnych rozwiązań prawnych. Chociaż istnieją też regulacje zabezpieczające osoby nieheteronormatywne przed dyskryminacją, to są to rozwiązania szcątkowe, a przez to i nieefektywne.

Dlatego też celem niniejszego artykułu jest wykazanie deficytów w zakresie regulacji prawnej oraz sposobów jej wykładni, które skutkują zróżnicowaniem sytuacji prawoadministracyjnej osób nieheteronormatywnych w stosunku do innych podmiotów prawa administracyjnego. Analiza została przeprowadzona w oparciu o metodę dogmatycznoprawną, popartą również poglądami doktryny i orzecznictwem sądowym, co umożliwia ukazanie tego problemu w pełnym zakresie, zarówno z perspektywy stanowienia, jak i stosowania prawa.

2. NIEHETERONORMATYWNOŚĆ W JĘZYKU PRAWNYM

Prawo administracyjne nie definiuje i nie posługuje się pojęciem nieheteronormatywności ani zbliżonym. Podobnie jest również w orzecznictwie sądowoadministracyjnym. Oznacza to, że język przepisów prawa może nie odpowiadać rzeczywistości. Stan ten jest przejawem istniejących od dawna uprzedzeń, ale też wpływu Kościoła katolickiego na kształt ustawodawstwa i kształtującej go debaty publicznej (Kasprzyk 2008, 244–245).

Analiza materiału normatywnego pozwala zauważyć, że choć w języku prawnym pojęcie nieheteronormatywności nie występuje, tworzy się swoiste „protezy” chroniące osoby nieheteronormatywne przy pomocy innego instrumentarium językowego. Przez to dochodzi do paradoksu, gdyż w polskim ustawodawstwie takie osoby zarazem istnieją i nie istnieją. Zarysowuje się w związku z tym dysonans pomiędzy ich statusem medycznym a prawnym. Bezsporne jest ich

funkcjonowanie i akceptowanie w stosunkach faktycznych, ale już nie prawnych. Oznacza to, że na skutek decyzji ustawodawcy część społeczeństwa pozbawiona jest pełnej ochrony prawnej.

Takim zabiegiem mającym na celu ochronę osób nieheteronormatywnych nie wprost, jest np. używanie pojęcia „orientacji seksualnej” m.in. w art. 18 ust. 1 ustawy o radiofonii i telewizji (t.j. Dz.U. z 2022 r., poz. 1722; dalej: RTVU), art. 47 ust. 2 ustawy z dnia 13 czerwca 2003 r. o udzielaniu cudzoziemcom ochrony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, a także „seksualności”, które wraz z pojęciem „orientacji seksualnej” jest wykorzystywane w wielu ustawach jak w art. 30a ust. 2 ustawy z dnia 14 grudnia 2016 prawo oświatowe (t.j. Dz.U. z 2021 r., poz. 1082), art. 35b ust. 1 pkt 5c ustawy z dnia 29 czerwca 1995 r. o statystyce publicznej (t.j. Dz.U. z 2022 r., poz. 459), art. 13b ust. 2 ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (t.j. Dz.U. z 2022 r., poz. 2230), art. 29 ust. 1 pkt 2 lit. i), czy w art. 469b ust. 2 ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. o szkolnictwie wyższym (t.j. Dz.U. z 2022 r., poz. 574).

Wymienione wyżej regulacje nie dotyczą jednak regulacji statusu prawnego osób nieheteronormatywnych, a nieliczne to gwarancje antydyskryminacyjne. Przykładowo, w art. 18 ust. 1 RTVU ustanowiono owszem zakaz propagowania działań, poglądów i postaw dyskryminujących z uwagi na orientację seksualną w radiofonii i telewizji, ale służy on przede wszystkim ochronie odbiorców, a jedynie pośrednio przeciwdziała dyskryminacji osób nieheteronormatywnych. Dotyczy on bowiem zakazu propagowania takich treści w radiu i telewizji, ale już nie np. ujmowania ich w tworzonych programach. Nadal też większość przepisów prawnych dotyczy w istocie ochrony prywatności osób nieheteronormatywnych, nie zaś zrównania ich praw osób z osobami heteroseksualnymi i o ustalonej tożsamości płciowej, zgodnej z płcią biologiczną. Służą one przede wszystkim ochronie danych osobowych tych osób, zapewniając zachowanie w poufności danych dotyczących ich orientacji i seksualności. Takie uregulowania nie rozwiązują wobec tego problemu, a jedynie ukrywają go. Jest to w pewnym sensie odzwierciedleniem postrzegania kwestii nieheteronormatywności w społeczeństwie, w którym jako element seksualności człowieka uznaje się ją za sprawę życia prywatnego, a nie publicznego, przez co uzasadnione zostaje pozostawienie jej poza sferą zainteresowania ustawodawcy (Szukalski 2008, 102–103). Powoduje to, że w regulacjach zauważalne są deficyty w nakazach poszanowania życia rodzinnego oraz przepisach antydyskryminacyjnych (Mazurczak, Mrowicki 2019, 6). Chociaż na skutek interwencji Rzecznika Praw Obywatelskich doszło w 2020 r. do zmiany art. 18 ust. 1 RTVU, przez wprowadzenie tam wprost zapisu chroniącego osoby nieheteronormatywne, to np. w Prawie oświatowym taka przesłanka nie występuje, mimo że osoby homoseksualne są najczęstszymi ofiarami dyskryminacji w szkołach (Bulska i in. 2021).

Istotne jest, że wprowadzenie tych nielicznych regulacji dotyczących kwestii seksualności, nie nastąpiło też wyłącznie z inicjatywy krajowego ustawodawcy, ale stanowiło uwzględnienie prawa unijnego. Art. 18 ust. 1 RTVU jest

wynikiem implementacji do krajowego porządku prawnego zapisów dyrektywy nr 2018/1808 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 14 listopada 2018 r. zmieniającej dyrektywę nr 2010/13/UE w sprawie koordynacji niektórych przepisów ustawowych, wykonawczych i administracyjnych państw członkowskich dotyczących świadczenia audiowizualnych usług medialnych (tzw. dyrektywy audiowizualnej). Natomiast art. 47 ust. 2 UOchC jest skutkiem m.in. implementacji dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2011/95/UE w sprawie norm dotyczących kwalifikowania obywateli państw trzecich lub bezpaństwowców jako beneficjentów ochrony międzynarodowej, jednolitego statusu uchodźców lub osób kwalifikujących się do otrzymania ochrony uzupełniającej oraz zakresu udzielanej ochrony oraz uwzględnieniem art. 1 Karty praw podstawowych UE.

3. WYKŁADNIA PRAWA JAKO DROGA DO ZAPEWNIENIA OCHRONY PRAWNEJ OSOBOM NIEHETERONORMATYWNYM

Powyższe uwagi prowadzą do wniosku, że brak uwzględnienia osób nieheteronormatywnych na poziomie języka prawnego skutkuje lukami w regulacji i wyłączeniem spod ochrony prawnej określonej kategorii osób. Remedium na ten stan może być w szczególności wykładnia prawa, ukierunkowana na ochronę godności człowieka. Traktowana jako uniwersalna metawartość, godność wyznacza charakter, treść i rozumienie innych zasad, wartości i norm budujących konkretny porządek prawny. Przez jej pryzmat ustawodawstwo, jak i administracja dokonują interpretacji obowiązujących przepisów prawa, przez co wywiera ona wpływ na cały porządek prawny (Giełda 2017, 55). Tym samym docenienie godności człowieka w prawie nie musi wynikać z faktu jej uwzględnienia w przepisach, ale właśnie starania się o wyjaśnienia jej znaczenia. Inaczej godność może być rodzajem „bombki na choince” (Granat 2014, 20).

Powoduje to, że interpretacja przepisów może umożliwić rozszerzenie ochrony prawnej osób nieheteronormatywnych. Dotyczy to też związków tych osób, których uznanie napotyka na opór w prawie wynikający w szczególności z utrwalonego sposobu rozumienia małżeństwa.

W myśl art. 18 Konstytucji małżeństwo jest związkiem kobiety i mężczyzny, co jest wynikiem kompromisu konstytucyjnego w postaci zgody na obowiązujące brzmienie Konstytucji w zamian za neutralność Kościoła katolickiego w procesie referendum (Wyrzykowski 2011, 217). Przepis ten stanowi normę programową i nie można z niego wywodzić praw podmiotowych, co uniemożliwia oparcie o niego skargi konstytucyjnej, jest on bowiem skierowany do ustawodawcy, nie zaś do jednostki (wyrok TK z dnia 11 maja 2005, K 18/04, OTK ZU 2005/5a, poz. 49, pkt 16.6; wyrok TK z dnia 10 lipca 2000 r., SK 21/99, OTK 2000, nr 5, poz. 144; Czeszejko-Sochacki, Garlicki, Trzeciński, 1999, 163). Takie samo rozumienie tego zagadnienia prezentuje też orzecznictwo sądów

administracyjnych, zgodnie z którym małżeństwem w świetle Konstytucji i polskiego prawa jest wyłącznie związek heteroseksualny (wyrok NSA z dnia 25 października 2016 r., II GSK 866/15, LEX nr 2168889).

Powoduje to, że wszędzie tam, gdzie w prawie uprawniony jest małżonek, nie jest uprawniony partner w związku nieheteronormatywnym. W ten sposób, jak w przywołanym wyżej orzeczeniu NSA z dnia 25 października 2016 r., uznano, że świadczenie przewidziane w ustawie z dnia 27 sierpnia 2004 r. o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych (t.j. Dz.U. z 2021 r., poz. 1285 ze zm.), nie należy się partnerom w związkach jedнопłciowych, gdyż nie są to „członkowie rodziny”. Na tej podstawie odmawia się też wpisania do polskiego rejestru stanu cywilnego aktu małżeństwa osób tej samej płci, choćby związki te zostały legalnie zawarte poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej. Stanowisko to uzasadnia się brakiem harmonizacji przepisów państw członkowskich w ramach prawa unijnego i koniecznością działania w zgodności z prawem krajowym, które jest tu priorytetowe (wyrok NSA z dnia 28 lutego 2018 r., II OSK 1112/16, LEX nr 2495844; wyrok NSA z dnia 25 lutego 2020 r., II OSK 1059/18, LEX nr 3022170). Tak samo jest też w przypadku rejestracji aktów urodzenia dzieci pochodzących z takich związków (wyrok WSA w Warszawie z 18 listopada 2021 r., IV SA/Wa 1262/21, LEX nr 3309135).

Wyjściem z tego impasu może być zrównanie związku nieheteronormatywnego z konkubinatem. Tak jest to ujmowane w orzecznictwie Sądu Najwyższego, gdzie na gruncie m.in. art. 115 § 11 k.k. uznano, że pojęcie „pozostawania we wspólnym pożyciu” nie jest determinowane odmiennością płci osób pozostających w takiej relacji (uchw. SN(7) z dnia 25 lutego 2016 r., I KZP 20/15, OSNKW 2016, nr 3, poz. 19). Uwzględniając nakaz ochrony godności człowieka, takie rozwiązanie mogłoby być zastosowane m.in. w art. 6 pkt 14 ustawy z dnia 12 marca 2014 r. – Prawo o pomocy społecznej (t.j. Dz.U. z 2021 r., poz. 2268), zgodnie z którym rodzinę stanowią osoby spokrewnione lub niespokrewnione pozostające w faktycznym związku, wspólnie zamieszkujące i gospodarujące. Jest to szeroka definicja, która nie jest oparta wyłącznie na więzach pokrewieństwa, ale przede wszystkim wspólnym gospodarowaniu. W powyższym ujęciu rodziną jest więc związek konkubencki (por. wyrok NSA w Warszawie z dnia 29 sierpnia 2008 r., I OSK 1429/07), który zgodnie z literaturą mogą tworzyć osoby tej samej płci (Sierpowska 2021; Nitecki 2008, 105).

4. NIEHETERONORMATYWNOŚĆ W PRAKTYCE ORGANÓW ADMINISTRACJI PUBLICZNEJ

Nie ulega wątpliwości, że administracja publiczna w swoim działaniu nie tylko powinna przestrzegać godności jednostki, ale też dawać przykład postępowania i zwracać uwagę ustawodawcy na konieczność zmiany prawa w sferach,

gdzie godność człowieka jest naruszana (Giełda 2017, 56). Nie zmienia to jednak faktu, że brak odpowiedniej regulacji wpływa na sposób działania administracji wobec osób nieheteronormatywnych. Wynika to z zasad praworządności i legalizmu oraz weryfikacyjnej roli sądów administracyjnych. Poza tym, negatywne dla ochrony osób nieheteronormatywnych są braki instytucjonalne i proceduralne uniemożliwiające organom administracji publicznej zwracanie się do Trybunału Konstytucyjnego o weryfikację konstytucyjności aktów prawnych będących podstawą ich działania. Stąd też ciężar ochrony osób nieheteronormatywnych spoczywa przede wszystkim na sądownictwie administracyjnym, które musi jednak uwzględniać zasady działania organów administracji publicznej. W ten sposób ponownie wracamy do punktu wyjścia.

Nie sposób jednak pominąć i tych działań administracji publicznej, które jawnie skierowane są przeciwko osobom nieheteronormatywnym, tj. np. działalności uchwałodawczej organów jednostek samorządu terytorialnego określanej jako tzw. uchwały „anty-LGBT”. Wskutek braku odpowiedniego materiału normatywnego i aparatu pojęciowego doszło do ukucia na poziomie administracji publicznej pojęcia „ideologii LGBT”. W ten sposób podjęto próbę oderwania tego aspektu godności od człowieka, a przez to pozbawienia go ochrony prawnej i uczynienia nieheteronormatywności zasadniczo opinią czy ruchem społecznym, nie zaś cechą człowieka.

Mimo zagrożenia, jakie to ze sobą niesie, zjawisko to wywołało zróżnicowane reakcje w orzecznictwie. Jest to przykładem opisanych wyżej, ścierających się ze sobą stanowisk, jak również braku regulacji prawnych regulujących sytuację osób nieheteronormatywnych. Początkowo, z uwagi na kwestie formalne związane z trudnością określenia, czy dana sprawa należy do „spraw z zakresu administracji publicznej”, odmawiano możliwości kontrolowania takich uchwał. Wskazywano też, że dotyczą one kwestii prywatnych i są wyrazem subiektywnego stanowiska radnych (m.in. postanowienie WSA w Rzeszowie z dnia 8 września 2020 r., II SA/Rz 27/20, LEX nr 3070924, postanowienie WSA w Krakowie z dnia 23 czerwca 2020 r., III SA/Kr 105/20, LEX nr 3020596).

Dopiero ukształtowana w latach 2020–2022 i zatwierdzona przez NSA (wyrok NSA z dnia 28 czerwca 2022 r., III OSK 4028/21, LEX nr 3361700) linia orzecznicza umożliwiła kontrolę tych uchwał. Stało się to możliwe z uwagi na przyjęcie szerokiego rozumienia pojęcia „spraw z zakresu administracji publicznej” oraz uznanie, iż treść uchwał „anty-LGBT” zawiera wiążące wytyczne dla organu wykonawczego jednostki samorządu terytorialnego i innych organów samorządowych. Zgodnie też z powyższą linią orzeczniczą zaskarżone uchwały uznane zostały za niezgodne z prawem z racji tego, że stanowią one wykroczenie poza ustawowo określone kompetencje jednostek samorządu terytorialnego oraz z uwagi na ich dyskryminacyjny charakter (Hadel 2020). Przykład ten pokazuje jak ważne są słowa w administrowaniu, które dotyczą ludzi i mają niebawale znaczenie w interpretacji norm prawa i w kształtowaniu systemu wartości i znaczenia godności człowieka (Jakimowicz 2021).

5. ZAKOŃCZENIE

Opisane w niniejszym artykule problemy związane z sytuacją osób nieheteronormatywnych w prawie administracyjnym wskazują, że dotyczą one zarówno sfery stanowienia, stosowania i wykonywania prawa administracyjnego, a w tym i jego rozumienia. Zauważone deficyty w regulacji prawnej prowadzą do jednoznacznego wniosku, że dopóki nie dojdzie do zmian na płaszczyźnie ustawodawczej, trudno oczekiwać zmian w postępowaniu organów administracji publicznej, a przez to i sądów administracyjnych.

Nie zmienia to jednak faktu, że znaczenie w ochronie osób nieheteronormatywnych powinna mieć zwłaszcza aksjologia i wpisane w prawo nakazy ochrony praw człowieka. W ten sposób działania organów administracji publicznej oraz sądownictwa administracyjnego mogą być podejmowane w celu ochrony i rozwijania gwarancji ochrony osób nieheteronormatywnych, mimo językowego brzmienia przepisów prawa. Ma to miejsce w szczególności przez uwzględnianie w ich praktyce wartości, ale i rzeczywistości pozaprawnej, w której osoby nieheteronormatywne funkcjonują i są akceptowane.

BIBLIOGRAFIA

- Blicharz, Jolanta. 2012. *Administracja publiczna i społeczeństwo obywatelskie w państwie prawa*. Wrocław: Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa.
- Bulska, Dominika. Skrodzka, Magdalena. Smulczyk, Marek. Winiewski, Mikołaj. Kuruś, Magdalena. Szczerba, Aleksandra. 2021. „Równe traktowanie w szkole. Raport z badania w szkołach oraz analiza ilościowa programów wychowawczo-profilaktycznych”. *Biuletyn Rzecznika Praw Obywatelskich* 3.
- Chmaj, Marek. 2023. „Godność człowieka jako źródło jego wolności i praw”. W *Konstytucyjne wolności i prawa w Polsce*. Red. Marek Chmaj. 57–74. Kraków: Wolters Kluwer.
- Czeszejko-Sochacki, Zbigniew. Garlicki, Lech. Trzeciński, Janusz. 1999. *Komentarz do ustawy o Trybunale Konstytucyjnym*, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Duniewska, Zofia. 2005. „Poszanowanie i ochrona godności człowieka w działaniach podmiotów administracyjnych”. *Ius et Administratio* 4(8): 7–30.
- Duniewska, Zofia. 2017. W *System prawa administracyjnego*. Red. Roman Hauser, Zygmunt Niewiadomski, Andrzej Wróbel. Tom 7. 80–89. Warszawa: C.H.Beck.
- Garlicki, Lech. 2016. Art. 2. W *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*. Tom I, wyd. II. Red. Lech Garlicki. 17. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Gielda, Małgorzata. 2017. „Godność człowieka w otoczeniu administracji publicznej – wybrane zagadnienia”. *Acta Universitatis Wratislaviensis CXI. Przegląd Prawa i Administracji* 111: 45–61.
- Granat, Mirosław. 2014. „Godność człowieka z art. 30 Konstytucji RP jako wartość i jako norma prawna”. *Państwo i Prawo* 8: 3–22.
- Hadel, Maciej. 2020. *Problematyka zaskarżania uchwał anty-LGBT*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.

- Jakimowicz, Wojciech. 2021. „O «aktualności prawa» materialnego w mechanizmie stosowania prawa administracyjnego”. W *Aktualność pojęć prawa administracyjnego*. Red. Wojciech Jakimowicz. 127–144. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Kasprzyk, Piotr. 2008. „Kilka uwag o potrzebie instytucjonalizacji homoseksualnych związków partnerskich i «mażeńskich» w polskim prawie rodzinnym”. W *Księga Jubileuszowa Profesora Tadeusza Smyczyńskiego*. Red. Marek Andrzejewski. 239–263. Toruń: Dom Organizatora.
- Mazurczak, Anna, Mrowicki, Marcin, Adamczewska-Stachura, Milena. 2019. „Sytuacja prawna osób nieheteroseksualnych i transpłciowych w Polsce. Międzynarodowy standard ochrony praw człowieka osób LGBT i stan jego przestrzegania z perspektywy Rzecznika Praw Obywatelskich”. *Biuletyn Rzecznika Praw Obywatelskich* 6.
- Nitecki, Stanisław. 2008. *Prawo do pomocy społecznej w polskim systemie prawnym*. Warszawa: Oficyna Wolters Kluwer.
- Probosz, Monika, Mulak, Agnieszka. 2016. *Polska społeczność nieheteronormatywna. Raport z badań Stowarzyszenia Miłość Nie Wyklucza*. Warszawa.
- Sadowski, Marek. 2007. „Aksjologiczna podstawa państwa i prawa”. *Studia Erasmiana Wratislaviensis* 1: 8–28.
- Sierpowska, Iwona. 2021. *Pomoc społeczna. Komentarz*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Szukalski, Piotr. 2008. „Zachowania homoseksualne i postawy wobec homoseksualizmu. Analiza porównawcza Polski i krajów wysoko rozwiniętych”. W *Homoseksualizm – perspektywa interdyscyplinarna*. Red. Krystyna Słana, Beata Kowalska, Marcin Śmietana. 76–103. Kraków: NOMOS.
- Wyrzykowski, Mirosław. 2011. „Publiczne a prywatne w wykładni konstytucyjnej na przykładzie art. 18 Konstytucji RP”. W *Interes publiczny a interes prywatny w prawie*. Red. T. Giaro. 215–233. Warszawa: Stowarzyszenie Absolwentów Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego.
- Zimmermann, Jan. 2014. *Aksjomaty prawa administracyjnego*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.

Orzeczenia

- Wyrok TK z dnia 10 lipca 2000 r., SK 21/99, OTK 2000, nr 5, poz. 144.
- Wyrok TK z dnia 14 lipca 2003 r., SK 42/01, OTK-A 2003, nr 6, poz. 63.
- Wyrok TK z dnia 11 maja 2005, K 18/04, OTK ZU 2005/5a, poz. 49, pkt 16.6.
- Wyrok NSA w Warszawie z dnia 29 sierpnia 2008 r., I OSK 1429/07, Legalis.
- Wyrok NSA z dnia 25 października 2016 r., II GSK 866/15, LEX nr 2168889.
- Wyrok NSA z dnia 28 lutego 2018 r., II OSK 1112/16, LEX nr 2495844.
- Wyrok NSA z dnia 25 lutego 2020 r., II OSK 1059/18, LEX nr 3022170.
- Wyrok NSA z dnia 28 czerwca 2022 r., III OSK 4028/21, LEX nr 3361700.
- Postanowienie WSA w Krakowie z dnia 23 czerwca 2020 r., III SA/Kr 105/20, LEX nr 3020596.
- Postanowienie WSA w Rzeszowie z dnia 8 września 2020 r., II SA/Rz 27/20, LEX nr 3070924.

Akty prawne

- Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (t.j. Dz.U. z 2022 r., poz. 2230).
- Ustawa z dnia 29 grudnia 1992 r. o radiofonii i telewizji (t.j. Dz.U. z 2022 r., poz. 1722).
- Ustawa z dnia 29 czerwca 1995 r. o statystyce publicznej (t.j. Dz.U. z 2022 r., poz. 459).
- Ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r. o udzielaniu cudzoziemcom ochrony na terytorium Rzeczypospolitej.
- Ustawa z dnia 27 sierpnia 2004 r. o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych (t.j. Dz.U. z 2021 r., poz. 1285 ze zm.).
- Ustawa z dnia 12 marca 2014 r. – Prawo o pomocy społecznej (t.j. Dz.U. z 2021 r., poz. 2268).
- Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (t.j. Dz.U. z 2021 r., poz. 1082).
- Ustawa z dnia 20 lipca 2018 r. o szkolnictwie wyższym (t.j. Dz.U. z 2022 r., poz. 574).

Dyrektywa nr 2018/1808 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 14 listopada 2018 r. zmieniająca dyrektywę Nr 2010/13/UE w sprawie koordynacji niektórych przepisów ustawowych, wykonawczych i administracyjnych państw członkowskich dotyczących świadczenia audiowizualnych usług medialnych.

Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2011/95/UE w sprawie norm dotyczących kwalifikowania obywateli państw trzecich lub bezpaństwowców jako beneficjentów ochrony międzynarodowej, jednolitego statusu uchodźców lub osób kwalifikujących się do otrzymania ochrony uzupełniającej oraz zakresu udzielanej ochrony.